पशुपदार्थो निरूप्यते। अणुक्षेत्रज्ञादिपदवेदनीयो जीवात्मा पशुः न तु चार्वाकादिवद्देहादिरूपः "नान्यदृष्टं क्वचन्यः" इति न्यायेन प्रतिसन्धानानुपपत्तेः। नापि नैयायिकादिवत् प्रकाश्यः अनवस्थाप्रसङ्गात्। तदुक्तम् "आत्मा यदि भवेन्नेयस्तस्य माता भवेत् परः। पर आत्मा तदानीं स्यात् स परो यदि दृश्यते" इति। न च जैनवद्व्यापकः नापि बौद्धवत् क्षणिकः देशकालाभ्यामनवच्छिन्नत्वात्। तदुक्तम् "अनवच्छिन्नसद्भावं यस्तु यद्देशकालतः। तन्नित्यं विभु चेच्छन्नीत्यात्मनो विभुनित्यता" इति। नाप्यद्वैतवादिनामिवैकः, भोगप्रतिनियमस्य पुरुषबहुत्वज्ञापकस्य सम्भवात्। नापि साङ्ख्यानामिवाकर्त्ता वाग्जालापोहने नित्यनिरतिशयदृक्क्रियादिरूपचैतन्यात्मकशिवत्वश्रवणात्। तदुक्तं "पाशाने शिवतामुते:" इति "चैतन्य दृक्क्रियारूपं तदस्यात्मनि सर्वदा। सर्वतश्च यतो सूक्ष्मो श्रूयते सर्वतो मुखम्" तत्त्वप्रकाशेऽपि "सूक्ष्मात्मानोऽपि शिवाः किञ्चैते सदेशवादतो सूक्ष्माः। सोऽनन्तदृक्क्रिय एको विज्ञेयः पञ्चमन्त्रततुः" इति। पशुस्त्रिविधः विज्ञानाकलप्रलयाकलसकलभेदात् तत्र प्रथमो विज्ञानयोगसन्न्यासैर्भोगेन वा कर्मक्षये सति कर्मक्षयार्थस्य कलादिभोगवत्त्वाभावात् केवलमलमात्रयुक्तो विज्ञानाकल इति व्यपदिश्यते। द्वितीयस्तु प्रलयेन कलादेरुपसंहारात् मलकर्मयुक्तः प्रलयाकल इति व्यपदिश्यते। तृतीयस्तु मलमायाकर्मात्मकबन्धत्रयसहितः सकल इति संज्ञ्यते। तत्र प्रथमो द्विप्रकारो भवति समाप्तकलुषासमाप्तकलुषभेदात्। तत्राद्यानुकालुष्यपरिपाकवतः पुरुषधौरेयात् अधिकारयोग्यानतुग्रहानलादिविद्येश्वराष्टपदं प्रापयति। तद्विद्येश्वराष्टकं निर्दिष्टं षडदैवत्ये "अनन्तश्चैव सूक्ष्मश्च तथैव च शिवोत्तमः। एकनेत्रस्तथैवैकरुद्रश्चापि त्रिमूर्त्तिकः। श्रीकण्ठश्च शिखण्डी च प्रोक्ता विद्येश्वरा इमे"। अन्यान् सप्तकोटिसङ्ख्यातान् मन्त्रानतुग्रहकरणान् विधत्ते तदुक्तं तत्त्वप्रकाशे "पशवस्त्रिविधाः प्रोक्ता विज्ञानप्रलयाकलौ सकलः। मलयुक्तस्तत्राद्यो मलकर्मयुतो द्वितीयः स्यात्। मलमायाकर्मयुतः सकलस्तेषु द्विधा भवेदाद्यः। आद्यः समाप्तकलुषोऽसमाप्तकलुषो द्वितीयः स्यात्। आद्यानतुग्रहान् शिवो विद्येशत्वे नियोजयत्यष्टौ। मन्त्रांश्च करोत्यपरान् ते चोक्ताः कोटयः सप्त" इति। सोमशम्भुनाप्यभिहितम् "विज्ञानाकलनामैको द्वितीय प्रलयाकलः। तृतीयः सकलः शास्त्रेऽनुग्राह्यस्त्रिविधो मतः। तत्राद्यो मलमात्रेण युक्तोऽन्यो मलकर्मभिः। कलादिभूमिपर्यन्ततत्त्वैस्तु सकलो युतः" इति। प्रलयाकलोऽपि द्विविधः पक्वपाशद्वयः तद्विलक्षणश्च तत्र प्रथमो मोक्षं प्राप्नोति द्वितीयस्तु पुर्यष्टकयुतः कर्मवशात्सानाविधजन्मभाग् भवति। तदुक्तं तत्त्वप्रकाशे "प्रलयाकलेषु येषामपक्वमलकर्मणी व्रजन्त्येते। पुर्यष्टकदेहयुता योनिषु निखिलासु कर्मवशात्" इति। पुर्यष्टकमपि तत्रैव निर्दिष्टम् "व्यात् पुर्यष्टकमन्तःकरणं धीकर्म करणानि" इति विवृतं चाघोरशिवाचार्येण "पुर्यष्टकं नाम प्रतिपुरुषनियतः सर्गादारभ्य कल्पान्तं मोक्षान्तं वा स्थितः पृथिव्यादिकलापर्यन्तलिङ्गशरीरात्मकः सूक्ष्मो देहः। तथा चोक्तं तत्त्वसंग्रहे "वसुधाद्यस्तत्त्वगणः प्रतिपुरुषियतः कलान्तोऽयम्। पुर्यष्टकं कर्मवशाद्भुवनजदेहेष्वयञ्च सर्वेषु" इति। तथा चायमर्थः समभवत् अन्तःकरणशब्देन मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तवाचिना अन्यान्यपि पुंसो भोगक्रियायासन्तरङ्गाणि कलाकालनियतिविद्यारागप्रकृतिगुणाख्यानि सप्त तत्त्वानि उपलक्ष्यन्ते धीकर्मशब्देन श्रोत्रादीनि पञ्चभूतानि तत्कारणानि च तन्मात्राणि विवक्ष्यन्ते करणशब्देन ज्ञानकर्मेन्द्रियदशकं संगृह्यते। ननु श्रीमत्काञ्चीपुरे "शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चकम्। बुद्धिर्मनस्त्वहङ्कारः पुर्यष्टकमुदाहृतमिति" श्रूयते तत्कथमन्यथा कथ्यते। अत्रा अतएव च तत्रभवता रामकण्ठेन तत्सूत्रं भक्तपरतया व्याख्यायीत्यलमतिप्रपञ्चेन। तथापि कथं पुनरस्य पुर्यष्टकस्य भूततन्मात्रबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तःकरणसप्तैः पञ्चभिर्वर्गैस्तत्करणेन प्रधानेन कलादिपञ्चकात्मना वर्गेण चारब्धत्वादिवविरोधः। तत्र पुर्यष्टकयुतान् विशिष्टपुण्यवत्त्वात् कांश्चिदनुगृह्य भुवनपतित्वमात्रं सहेश्वरोऽन्यः प्रयच्छति। तदुक्तम् "कांश्चिदनुगृह्य वितरति भुवनपतित्वं सहेश्वरस्तेषामिति"। सकलोऽपि द्विविधः पक्वकलुषापक्वकलुषभेदात्। तत्राद्यः परमेश्वरस्तत्परिपाकपरिपाटया तदहरगुणशक्तिपातेन सप्तत्याद्यष्टाद्योत्तरशतं मन्त्रेश्वरपदं प्रापयति। तदुक्तम् "स्वेया भवन्ति सकलाः कलादिभोगादहर्मुखे काले। शतमष्टादश तेषां कुरुते स्वयमेव मन्त्रेशान्। तत्राष्टौ सप्तकिनः क्रोधाद्याश्चण्डसमाह्वधीरेशाः। श्रीकण्ठशतरुद्राः शतमित्यष्टादशा-